

УДК 82.0.97.5
DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-306-309

НУРМАТОВА Г.М.

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,

НУРМАТОВА Г.М.

Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова,

NURMATOVA G.M.

Senior lecturer of TIPF ZhAGU named after B.Osmonov,

КЫРГЫЗ АРМАН ЫРЛАРЫНДА ОҢ МААНИДЕГИ АЛЛЕГОРИЯЛУУ САЛЫШТЫРУУЛАРДЫН ТАБИЯТЫ

ХАРАКТЕР ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ АЛЛЕГОРИЧЕСКИХ СРАВНЕНИЙ В КЫРГЫЗСКИХ ПЕСНЯХ-ЖАЛОБАХ

THE NATURE OF POSITIVE ALLEGORICAL COMPARISONS IN KYRGYZ COMPLAINT SONGS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында тил аркылуу ойду туюндуруунун кыргыз элине мүнөздүү табият сыры, элдин дүйнө таанымы, элдин тил аркылуу ой-жүгүртүү өзгөчөлүктөрү, тилдик каражаттардын арман ырында колдонулушу талкууга алынган. Кыргыз арман ырларында колдонулган оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулардын көркөм образ түзүүгө катышы, арман-мундун ар кыл өзгөчөлүктөрү, алардын контексте салыштырылып, кыйыр туюндурулушу талдоого алынды жана зарылдыктары белгиленди. Ошондой эле кыргыз арман ырларында, өзгөчө, ашыктыкка, үй-бүлө курууга байланыштуу өксүк-жагдайларды туюндурган ырларда оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулар жана алар аркылуу түзүлгөн ар түрдүү образдар кайгы-мундун орду толгус, терең, сапат-белгилеринин кыйыр, көркөм туюндурууга катышы факты-материалдардын негизинде иликтөөгө алынды.

Аннотация: В данной статье рассмотрены характерные для кыргызского народа тайны выражения мысли через язык в устных произведениях кыргызского народа, мировоззрение народа, особенности мышления, использование языковых средств в песнях-жалобах. Проанализированы положительные аллегорические сравнения, используемые в кыргызских песнях-жалобах к созданию художественного образа и различные особенности печали, их контекстное сравнение и косвенное выражение. Также в кыргызских песнях-жалобах, особенно в песнях, связанных с влюбленностью, с созданием семьи, аллегорические сравнения положительного значения и художественное выражение различных образов, созданных через них, исследовались на основе фактических материалов.

Abstract: This article examines the secrets of the expression of thought through language characteristic of the Kyrgyz people in the oral works of the Kyrgyz people, the worldview of the people, the peculiarities of the people's thinking, the use of linguistic means in complaint songs. The participation of positive allegorical comparisons used in Kyrgyz complaint songs in the creation of an artistic image and various features of sadness, their contextual comparison and indirect expression are analyzed. Also in Kyrgyz complaint songs, especially in songs related to falling in love, with the creation of a family, allegorical comparisons of positive meaning and the artistic expression of various images created through them were investigated on the basis of factual materials.

Негизги сөздөр: арман ырлары; дүйнө тааным; оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулар; рухий дөөлөт; кайгы-мун; оң образ; көркөм образ; семантикалык багыт; лирикалык каарман.

Ключевые слова: песни-жалобы; мировоззрение; аллегорические сравнения с положительным значением; духовное богатство; печаль; положительный образ; художественный образ; семантическое направление; лирический герой произведения

Keywords: songs of complaint; songs of sadness; worldview; allegorical comparisons with positive meaning; spiritual wealth; sadness; positive image; artistic image; semantic direction; lyrical hero.

Кыргыз этнопедагогикасы бир топ жаш илим, ал этнография, педагогика, психология, антропология, фольклористика, адабияттаануу, лингвистика ж.б. этнологиялык илимий билимдердин табылгаларына жана элдик тажрыйбаларга таянылуу менен ХХ кылымдын 2-жарымынан бир кыйла кеңири өнүгүүгө багыт алды [7]. Кыргыз эли байыртадан эле өзүнө тиешелүү рухий дөөлөттөрдү түзүп, аны көп кылымдардан бери көздүн карегиндей сактап келген. Элдик оозеки чыгармалар кыргыз элинин дал ошондой рухий байлыгы болуп саналат [1]. Анда тил аркылуу ойду туюндуруунун кыргыз элине гана мүнөздүү табият сыры камтылган. Кыргыз эли жараткан арман ырларында элдин дүйнө таанымы, ой-туюму ар тараптан туюндурулган. Ошондой эле арман ырларында элдин тил аркылуу ой-жүгүртүү өзгөчөлүктөрү дагы айкын көрүнөт.

Кыргыз арман ырларында, өзгөчө, ашыктыкка, үй-бүлө курууга байланыштуу өксүк-жагдайларды туюндурган арман ырларында кайгы-мундун орду толгус мүнөзүн, чоң жоготууга дуушар кылган, азапка салган өксүк сезимдерге жык толгон өзгөчөлүктөрүн көркөм туюндурууда оң маанидеги аллегориялык салыштыруулар колдонулуп, алар көп түрдүү көркөм образ түзүү кызматын аткарат. Мисалы,

Куш болуп учуп колумдан,
Карабай кеттиң кайрылбай.
Жүрөк да, тилек бир эле,
Жүрчү элек такыр айрылбай.
Ак куум менин сен элеч,
Алдырбай кеттиң, алдырбай.
Кайгырам дайым сени эстеп,
Кантемин анан кайгырбай.

Күлгөндө күндөй жаркыган,
Гүл болуп жытың аңкыган.
Ашыктык отун жандырсаң,
Ак булбул болуп таңшыгам.
Ак куусу көлдүн сен болсоң,
Ак бүркүт болуп шаңшыгам.
Бактысыз болуп калгынча,
Барсамбы деймин артыңан. [2]

Мисалга алынган “Жигиттин арманынын” үзүндүсүндө колдонулган оң маанидеги аллегориялык салыштыруулар орундуу. Алар ашык болгон адамынан айрылган, кайгы-мундуу турмуштук кырдаалды көп тараптуу көркөм туюндурууга көмөкчү болгондугу менен айырмаланат. Мындай оң маанидеги аллегориялык салыштыруулар көп түрдүү көркөм образ түзүүгө да катышышат [3]. Маселен, бул арман ырынын контекстинде “*куш*” деген аллегориялуу-салыштырма образды турмуш курууга далалаттанган селкинин символдук образы катары көз алдыга элестетүүгө болот. Бул көркөм символдук образ кыргыз этномаданиятында өтө кеңири колдонулат. Кыргыз элинде жаңы келген келинди кушка теңеген түшүнүктөр бар. Үйгө жаңы келген келин туурга жаңы конгон кушка теңештирилип кабыл алынат. Биздин этномаданий түшүнүк боюнча, бүгүнкү келген келин – болочоктогу очоктун ээси, үй-бүлөнүн тукумун улай турган кут. Ошондуктан келинди сылап-сыйпап, урматтап-сыйлап, кадырына жетип күтүп алуу зарыл. Эгерде келинди урматтап күтпөсө, ал куш сыяктуу учуп кетет. Ушуга байланыштуу жаңы үйлөнгөн жигитке: “Куш бооң бек болсун” деген каалоо-тилек айтылат. Мындай каалоонун негизги мааниси: “Келген келин – туурга конгон куш, үйгө келген кут. Аны татыктуу күт, кадырына жет” дегенди билдирет. Азыркы шартта да мектептин алдында баланы көп маданияттуу, көп улуттуу өлкөдө жашоого даярдоо милдети турат. Маданий белгилери боюнча айырмаланган адамдарга урмат - сый менен мамиле кылуу баланын дүйнөсүндөгү тааныш моделдерге ар дайым эле туура келе бербейт [8].

Ал эми бул арман ырынын контекстинде туюндурулган мазмунга караганда, лирикалык каарман жигиттин сүйгөн селкиси башка бирөөгө турмушка чыгып кеткен. Мындай семантикалык өзгөчөлүк “*куш*” деген оң маанидеги аллегориялуу көркөм салыштыруу аркылуу символдоштурулган [4]. Мына ушуга байланыштуу “*куш*” сүйгөн кыздын көркөм элесин

чагылдырган, оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образ болуп саналат. “Куш болуп учуп колумдан, Карабай кеттиң кайрылбай.” деген ыр саптарындагы “*куш болуп колумдан учуп, карабай, кайрылбай кеттиң*” сыяктуу маанилик өзгөчөлүк лирикалык каармандын армандуу ал-абалын билдирип, бул жагдай “айрылуу”, “ажырашуу”, “жоготуу”, “аруу тилектери, максаттары таш кабуу”, “капалануу”, “кайгыруу”, “өкүнүү”, “сагынуу”, “кусалануу”, “жоктоо”, “аргасыздык”, “амалы түгөнүү” сыяктуу жана башка бир нече кошумча маанилер, стилистикалык боёктор аркылуу кайгы-мундун орду толгус оор мүнөзүн ар тараптан көркөм чагылдыра алды. Арман ырындагы маанилик багыт динамикалуу. Бул көрүнүшү ырдагы “карабай кеттиң”, “кайрылбай кеттиң”, “жүрөк, тилек бир эле”, “жүрчү элек айрылбай” деген туюнтмалар тастыктап турат.

Жогорудагы ыр саптарында сүйгөн селкинин куш сыяктуу башка бирөөгө жар болуп кетишинин себептери да кыйыр чагылдырылганын байкоого болот. Арман ырында атайы колдонулган “карабай кеттиң”, “кайрылбай кеттиң” деген туюнтмаларга караганда, лирикалык каарман менен селкинин ортосунда кандайдыр бир конфликт болгондугу байкалат. Гаптакыр айрылбай, ынак жүргөн адамдардын бири-бирин карабай кетиши ортодо бир жаңжалдын болуп өткөндүгүн кыйыр туюндурат. Ошондуктан бул контексттеги “карабай кетүү” деген туюнтмада “таарыныч”, “нааразылык”, “көнүл калуу”, “көнүлү сууп калуу”, “капа болуу”, “ызалануу”, “жек көрүү” сыяктуу семантикалык оттенктор коштолгон. Ырда кайдыгерлик маанини билдирген “кайрылбай кетүү” деген туюнтма “түнүлүү” маанисин андан ары тереңдетип турат [5].

Мына ушул сыяктуу контексттик семантикалык өзгөчөлүктөр, биринчиден, “*куш*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образдын арман маанисин көркөм туюндурууга негиз болгондугун билдирсе, экинчиден, аталган аллегориялуу салыштырма образ аркылуу лирикалык каармандын бул жашоодо орду толгус жоготууга учураган терең, ички арман-мунунун ар кыл өзгөчөлүктөрү кыйыр, көркөм чагылдырылды.

Мисалга алынган ырдын кийинки куплетинде лирикалык каарман бир кездеги сүйгөн селкисин “*ак куу*” деп атап, аны оң маанидеги “*ак куу*” деген аллегориялуу образга салыштырган. Мында “*ак куу*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образ аркылуу кыздын аял затына таандык керемет касиеттери, сулуу, жагымдуу, көздүн жоосун алып, адамды өзүнө тартып турган сырткы турпаты жана таза, айкөл, аруу, ишенимдүү ички жан дүйнөсү кыйыр түрдө баса көрсөтүлгөн. Мындай семантикалык багытты жогоруда аталган аллегориялык образга таандык касиет-белгилердин ак кууда бар экендиги билдирип турат. Жашырын метафоралуу бул салыштырмада кыздын бийик адамдык сапаттары, адамгерчилиги, жароокерлиги, жүрөк жылытып, жигитти өзүнө тартып турган мээримдүүлүгү кошумча семантикалык оттенок катары көркөм туюндурулган. Бул жагдай ушундай кыздан айрылып калган лирикалык каармандын арман-мунунун канчалык денгээлде оор жана армандуу экендигин да билдирет.

Арман ырынын кийинки куплеттеринде лирикалык каармандын аталган кыз менен ынак мамиледе болуп жүргөн бир кездеги романтикалуу жан дүйнөсү көркөм баяндалган. Анда дагы “*ак булбул*”, “*ак куу*”, “*ак бүркүт*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образдар колдонулган. “*Ак булбул*” деген оң маанидеги аллегориялуу салыштырма образ аркылуу кыздын мыкты сапаттарына куштарланып ашык болгон лирикалык каармандын жетине албай, көлөкөсү узарып, дүйнөсү толуп, бактысы денесине сыйбай турган кубанычы, сыймыктануусу, ички дүйнөсүндө толуп-ташып турган келечек үмүтү кыйыр туюндурулган. Ал эми лирикалык каарманга тиешелүү “*ак бүркүт*” деген аллегориялуу образ ак куудай сүзүп, ичтен дүрмөттөп турган сүйгөн кыздын жанында лирикалык каармандын бакубат ишенимде, келечекке тайманбай караган күч-кубат абалда, ички жан дүйнөсү көкөлөп бийикте болгон учурун таасын туюндуруу максатын көздөйт. Мындай семантикалык агын контекстте салыштырылып, кыйыр туюндурулган. Анда лирикалык каармандын бир кездеги ички туйгусу күч-кубаты толук, эч кимге көз каранды эмес, эркин куш бүркүткө тиешелүү касиет-белгилерге көркөм салыштырылган. “*Бүркүт*” деген аллегориялуу салыштырууга “*ак*” деген сөздүн айкашып колдонушун лирикалык каармандын ошол мезгилдеги ак тилегин, ак ниетин, ак пейилин, таза, аруу сезимдерин, бийик максаттарын, түгөнбөгөн кубанычын, ак жолтой, ак жолдуу келечекке умтулуусун кошумча көркөм баяндоо ыкмасы катары кароого болот.

Жогорудагы иликтөөлөр көрсөткөндөй, кыргыз арман ырларында оң маанидеги аллегориялуу салыштыруулар жана алар аркылуу түзүлгөн ар түрдүү образдар кайгы-мундун орду толгус, терең сапат-белгилерин кыйыр, көркөм туюндуруу үчүн колдонулат.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе, 1973.
2. Эл адабияты” сериясы. Арман ырлары жана Ак Мөөр. 22 том. – Бишке, 2003.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997.
4. Жээналы Шери уулу. Адабият таанткыч. – Ош, 1993.
5. Маразыков Т.С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. – Бишкек, 2020.
6. Дуйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. II китеп. – Бишкек, 2007.
7. Адылбек кызы Г. Нурбекова А. Жаштарды тарбиялоо проблемасынын кыргыз этнопедагогикасында изилдениши // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), 290-296-бб.
8. Адылбек кызы Г., Назарбекова Б. Ж., Султан кызы Б. Кыргыз адабияты сабагында өспүрүм курактагы окуучуларды сабырдуулукка тарбиялоо // Вестник КНУ имени Ж. Баласагына, 2023, №2 (114), 139-145-бб.